

С. В. Григор'єва

Подвійний характер вертикальної інтеграції суспільного виробництва

У статті досліджено діалектику процесу вертикальної інтеграції на підставі аналізу її подвійного характеру, що ґрунтується на методології розмежування правової й економічної сторін власності.

Ключові слова: виробництво, вертикальна інтеграція, власність, економіка.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Досвід кризи 2008-2009 рр. наочно показав, що найбільш нестійкою, уразливою для глобальних кризових потрясінь є економіка з недиверсифікованою, односторонньо-сировинною структурою. Насамперед це стосується України. У цьому зв'язку в літературі відмічається, що найважливішою умовою технологічної модернізації й структурної перебудови пострадянської економіки виступає розгортання процесу вертикальної інтеграції виробництва [1]. При цьому вертикальна інтеграція розглядається як основа перебудови не тільки інституціональної, але й галузевої структури, як умова переходу української економіки до сталого розвитку [2]. Тому дослідження вертикальної інтеграції стосовно вітчизняної економіки набуває в сучасних умовах особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Перші спроби наукового аналізу феномена вертикальної інтеграції були початі Р. Гільфердінгом у 1910 р. у книзі «Фінансовий капітал» (Гільфердінг ще називає вертикальну інтеграцію комбінуванням). Як причини вертикальної інтеграції Гільфердінг розглядав ринкову і технологічну доцільність, що цілком відповідає підходу з погляду діалектики продуктивних сил і виробничих відносин. Надалі теоретичний аналіз різних інтегрованих структур, у тому числі – і вертикально-інтегрованих, розвивався у двох напрямках: неокласичної й неінституціональної теорії промислової організації. У рамках першого напрямку засади дослідження заклали роботи Дж. Стіглера, Г. Бейна, М. Перрі, Ж. Тіролю; у рамках другого – роботи Р. Коуза, О. Уільямсона, С. Гроссмана, О. Харта. Вагомий внесок у дослідження проблем вертикальної інтеграції в Україні внесли Лайко П. А., Долженко І. І. [3], Кузьменко В. П. [4], Євдокимов Ф. І., Розумна Н. В. [5], Савельєва Т. [6], Федулова Л. І. [7], Молдован О. О. [8].

Однак ці дослідження не повністю відображають об'єктивну діалектику продуктивних сил і виробничих відносин, що проявляється в розвитку вертикальної інтеграції. Значною мірою це пояснюється недооцінкою методологічного значення аналізу подвійної природи процесу вертикальної інтеграції, що передбачає розмежування права й об'єктивного економічного змісту власності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження складної діалектики процесу вертикальної інтеграції на підставі аналізу її подвійного

Григор'єва Світлана Василівна, аспірант Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, м. Одеса.

характеру, що ґрунтується на методології розмежування правової й економічної сторін власності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з різним розумінням економічного змісту власності в літературі впродовж тривалого часу відбувалася гостра дискусія із приводу структурних елементів системи виробничих відносин. У центрі дискусії перебувало питання про те, чи треба розглядати власність як самостійний елемент у системі виробничих відносин поряд з такими їхніми елементами, як відносини виробництва, розподілу, обміну, споживання. Альтернативний підхід полягав у тому, що власність за своїм економічним змістом являє собою сукупність економічних відносин, а тому не має самостійного, відмінного від цієї сукупності економічного змісту. Під час тривалої полеміки провідний український економіст академік А. К. Покритан показав, якщо розглядати власність як самостійні суспільні відносини, то в такому разі вони взагалі втрачають властивість об'єктивності й стають лише політико-правовою формою вираження економічних відносин [9; 10].

Покритан А. К. прагнув показати методологічну важливість послідовного розмежування права й економічного змісту власності. Він визнавав, що право власності є дуже важливою умовою економічних процесів. Внаслідок цього виникає ілюзія, що право власності визначає характер економічних відносин між людьми й утворює тим самим їхню основу. Покритан А. К. відзначав, що таке уявлення може здатися відповідним дійсності й тому, що воляова зміна права власності, у результаті якої може змінитися розподіл виробничих ресурсів, може суттєво впливати на економічні відносини. Разом із тим він підкреслював, що уявлення про визначальну роль волевих відносин власності, про те, що вони передують виробництву й утворюють його основу, є поверхневим. Справа у тому, що, хоча волеві відносини проходять через свідомість людей, вони в остаточному підсумку визначаються не волею й свідомістю людей, а рівнем і характером розвитку продуктивних сил, які не залежать від волі людей. Виходячи із цього він обґрунтовував, що економічна наука безпосередньо не займається вивченням волевих відносин і права власності; вона вивчає економічний зміст власності, який утворює вся система економічних відносин даного суспільства. Першою суттєвою відмінністю економічного змісту власності від права власності він вважав те, що економічні відносини виникають, провадяться й відтворюються у процесі матеріального виробництва умов людського життя й, отже, відмінною рисою економічного змісту власності є його постійна відтворюваність. Економічний зміст власності суттєво відрізняється від права власності насамперед тим, що він визначається станом продуктивних сил, який не можна негайно змінити, а тому не залежить від волі людей. Тим часом право власності може безпосередньо змінюватися під впливом волі людей.

Цей висновок має не тільки абстрактно-методологічне, але й важливе прикладне значення для розуміння подвійного характеру структурної політики, необхідної в сучасних умовах, що й передбачає діалектичну єдність галузевої й інституціональної сторін структурної політики. Основою подвійності структурної політики є подвійний характер її об'єктів – корпорацій, насамперед, великих компаній, що являють собою багатогалузеві структури, побудовані за принципом вертикальної інтеграції.

У статті «Дві сторони структурної політики» [11] уже розглядалося питання про необхідність інтеграції сировинного й обробного секторів при верховенстві обробного для структурної перебудови економіки України. Для цього сполучені сировинні потужності, особливо в металургії та в інших найважливіших для машинобудування галузях, треба предметно спеціалізувати й залучити як ланки до складу авіаційного, суднобудівного та інших комплексів. Про реальність цих пропозицій свідчить той факт, що у 2010 р. під час посткризового відновлення найбільше зростання відбулося в машинобудуванні – на 36,1% порівняно із 2009 р. Важливо, що це зростання в машинобудуванні було

забезпечено за рахунок збільшення обсягів саме кінцевої продукції, а не напівфабрикатів або комплектуючих. Так, виробництво тракторів зросло в 3,3 рази, вантажних вагонів – в 3,1 рази, автобусів – в 1,8 рази, холодильного й морозильного встаткування – в 1,9 рази, вантажних автомобілів – в 1,9 рази. Найбільша динаміка досягнута переважно в середньотехнологічних виробництвах. Зокрема, виробництво залізничного рухомого складу зросло на 135,5%, машин і встаткування для сільського і лісового господарства – на 67%, для добувної промисловості будівництва – на 39,2% [12].

Така структурна політика органічно поєднала б регулювання галузевої й інституціональної структури економіки. При цьому перебудова галузевої структури економіки в напрямку реіндустріалізації супроводжувалася б зміною її інституціональної структури шляхом вертикальної інтеграції, а вертикальна інтеграція у свою чергу означала б зміну галузевої структури в напрямку виробництв із високого доданого вартістю. Отже, у такому разі відбулося б з'єднання галузевої й інституціональної сторін структурної політики.

Тепер, ґрунтуючись на методології розмежування права й економічного змісту власності, можна послідовно поглибити аналіз структурної політики, розглядаючи дві її сторони як відбиття об'єктивної подвійності самих інтегрованих структур. Справа в тому, що об'єктивно обумовлена даним рівнем розвитку продуктивних сил послідовність ступенів єдиного технологічного процесу може поєднувати в реальній вертикальній ланцюг різні підприємства, незалежно від права власності й від форми власності. Такий вертикальний ланцюг може охоплювати державні та приватні підприємства, об'єднані безпосередньо суспільними виробничими відносинами, що планомірно функціонують, утворюють єдиний економічний зміст різних форм власності. Саме таку змішану, державно-приватну модель вертикальної інтеграції пропонує Губанов С. С. у своїй широко обговорюваній статті «Неоіндустріалізація плюс вертикальна інтеграція».

Таким чином, треба розмежувати формально-правову й реально-економічну сторони вертикальної інтеграції: формальна сторона означає інтеграцію прав власності, а реальна – інтеграцію її об'єктивного економічного змісту. Якщо розглядати, виходячи із цього розмежування, характерний для економічної літератури аналіз недоліків вертикальної інтеграції, то виявиться, що насправді він стосується насамперед витрат стратегії формальної інтеграції й може не зачіпати об'єктивний процес реальної інтеграції.

Суттєвим недоліком вертикальної інтеграції є, по-перше, те що вона обмежує фірму щодо свободи вибору постачальників. Ця обставина дійсно є суттєвим недоліком формальної інтеграції. У ще більших масштабах це проявлялося в радянській економіці, де підприємства-споживачі в плановому порядку прикріплювалися до постачальників. Це забезпечувало останнім фактично монопольне становище стосовно споживачів їх продукції й дозволяло їм диктувати ціни, умови поставок, погіршувати якість, знижувати технічний рівень, тобто реалізувати на практиці диктат виробника. При цьому споживач не мав права відмовитися і поміняти постачальника. Усе це очевидним образом стосується недоліків формальної інтеграції, але не має прямого стосунку до реальної інтеграції, що передбачає юридичну незалежність підприємства-споживача від постачальника й тим самим виключає диктат виробника.

По-друге, зазвичай вказується на те, що вертикальна інтеграція може породжувати проблеми балансування потужностей на кожному з етапів ланцюжка створення вартості. Справа в тому, що оптимальний обсяг виробництва в даній ланці ланцюжка може не відповідати потребам іншої ланки, яка безпосередньо замикається з ним. Дійсно, повна відповідність у ланцюжку створення вартості є скоріше винятком, ніж правилом. Але це може створювати труднощі тільки для формальної, а не реальної інтеграції. Якщо при реальній інтеграції можливості поставок у рамках сформованого

ланцюжка виявляються недостатніми для виробництва, компоненти, яких не вистачає, мають бути куплені на стороні. З іншого боку, якщо можливості виробництва в одній з ланок перевищують потреби іншої, надлишки можуть бути продані.

По-третє, стверджується, наприклад, що вертикальна інтеграція з виробниками частин і компонентів виробів може послабити виробничу гнучкість компанії, збільшити час, необхідний для розробки нових моделей і впровадження їх на ринок. Дійсно, виробники, які часто оновлюють свою продукцію, постійно розробляють нові й удосконалюють попередні продукти відповідно до купівельних уподобань, переважно вважають формальну інтеграцію у виробництво частин і компонентів збитковою. Постійне переналадження і переоснащення встаткування вимагають витрат праці та часу. Тому придбання складових в інших виробників здебільшого виявляється дешевшим й швидшим, ніж формальна інтеграція. Це дозволяє компанії бути більш гнучкою й здатною легко адаптуватися до мінливих уподобань покупців.

Крім того, вертикальна інтеграція збільшує капіталовкладення в даний міжгалузевий ланцюжок замість спрямування фінансових ресурсів в інші сфери, які можуть виявитися більш прибутковими. Наприклад, виробники персональних комп'ютерів часто мають проблеми зі своєчасною поставкою останніх моделей напівпровідникових чипів, але більшість із них не йдуть у сферу виробництва напівпровідників. Справа у тому, що виробництво напівпровідників доволі складне. Воно вимагає постійного оновлення встаткування й великих витрат на НДДКР. Освоєння процесу їх виробництва може забрати дуже багато часу. Тому витрати на інтеграцію «назад» у цьому випадку можуть виявитися занадто великими.

Більшість виробників автомобілів дійшли висновку, що вони не збережуть свої позиції в якості, витратах і зовнішньому вигляді готових виробів, купуючи основну масу складових і компонентів у спеціалізованих виробників. Це вигідніше для них формальної інтеграції з постачальниками.

Однак, якщо при розгляді всіх цих фактів ігнорувати розмежування формальної й реальної інтеграції, то це означає помилкове перенесення витрат формальної інтеграції на реальну інтеграцію. У результаті вертикальна інтеграція в цілому представляється як неефективна форма організації виробництва й обґрунтовується необхідність розукрупнення. Замість вертикальної інтеграції пропонується «стратегія незалежності й вертикальної дезінтеграції (розосередження)». «Дезінтеграція» передбачає відмову від певних етапів у ланцюжку створення вартості й перехід на відносини з незалежними, зовнішніми постачальниками необхідних товарів, забезпечувальних систем або спеціалізованих послуг. Вона рекомендується, якщо певні дії можуть бути виконані краще або дешевше незалежними фахівцями; якщо у результаті скорочується ризик піддатися впливу зміни технології або уподобань покупців; якщо компанія одержує можливість зосередитися на її основному бізнесу й робити те, що вона робить найкраще. При цьому відмічається, що переваг вертикальної інтеграції можна досягти й при цьому уникнути її недоліків, якщо укласти із ключовими постачальниками довгострокові коопераційні угоди. Із цих рекомендацій стає ясно, що мова йде фактично про переваги реальної інтеграції перед формальною, а не про переваги дезінтеграції перед інтеграцією.

Таким чином, послідовне розмежування права й економічного змісту власності дозволяє захистити вертикальну інтеграцію від обвинувачень, які стосуються безпосередньо насамперед її формальної сторони, пов'язаної з інтеграцією прав власності. Якщо ж підходити до аналізу вертикальної інтеграції з боку об'єктивного змісту власності, тобто з боку реальної інтеграції, яка не обов'язково супроводжується інтеграцією прав власності, то багато із цих обвинувачень відпадають самі собою. Уже це саме по собі свідчить про методологічну важливість розмежування реальної і

формальної сторін вертикальної інтеграції.

Висновки даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Загальний висновок полягає у тому, що розмежування двох сторін вертикальної інтеграції методологічно необхідне тому, що вертикальна інтеграція має об'єктивно подвійний характер. Метод визначається предметом, і в цьому разі мова йде не просто про логічний прийом аналізу, а про адекватне відбиття об'єктивної подвійності, властивої процесу вертикальної інтеграції інтегрованим структурам. Із цих позицій відкриваються нові методологічні можливості у теоретичному плані – для критики так званої «економічної теорії прав власності», яка по суті змішує право й економічний зміст власності, а в прикладному аспекті – для обґрунтування необхідності реальної вертикальної інтеграції як фактору перебудови структури вітчизняної економіки.

1. Губанов С. С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция / С. С. Губанов // Экономист. – 2008. – № 9. – С. 3–27.
2. Мезоэкономика ; под ред. И. К. Ларионова. – М. : Издательский дом «Дашков», 2001. – 444 с.
3. Лайко П. А. Формування системи інтеграційних відносин підприємств / П. А. Лайко, І. І. Долженко. – К. : ІАЕ, 2005. – 164 с.
4. Кузьменко В. П. Вертикальна інтеграція як фактор економічного зростання країн пострадянського простору / В. П. Кузьменко // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 101–112.
5. Євдокимов Ф. І. До проблеми оцінки ефективності інтеграції промислових підприємств / Ф. І. Євдокимов, Н. В. Розумна // Економіка промисловості. – 2007. – № 1(36). – С. 139–145.
6. Савельєва Т. Проблеми розвитку великих корпоративних структур в економіці України / Т. Савельєва // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 25–29.
7. Федулова Л. І. Інтеграційні процеси корпоративних структур в економіці України / Л. І. Федулова // Економіка та прогнозування. – 2007. – № 3. – С. 19–28.
8. Молдован О. О. Вертикальна інтеграція як напрям підвищення конкурентоспроможності підприємств чорної металургії України / О. О. Молдован // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11). – С. 145–151.
9. Покрытан А. К. Социалистическая собственность / А. К. Покрытан, В. И. Касаткина, В. Н. Мазур. – М. : Мысль, 1964. – 321 с.
10. Болдирев І. А. Імена. До історії виникнення одеської економічної школи / І. А. Болдирев // Економічна теорія. – 2011. – № 2. – С. 75–79.
11. Григор'єва С. В. Две стороны структурной политики Украины / С. В. Григор'єва // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2011. – № 27(152). – С. 104–113.
12. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.

Отримано 16.03.2012 р.

С. В. Григор'єва

Двойственный характер вертикальной интеграции общественного производства

В статье исследована диалектика процесса вертикальной интеграции на основании анализа ее двойственного характера, основанной на методологии разграничения правовой и экономической сторон собственности.

Ключевые слова: производство, вертикальная интеграция, собственность, экономика.

S. V. Grygor'yeva

The dual nature of the vertical integration of social production

The article examines the dialectic process of vertical integration based on the analysis of its dual nature, based on the methodology of separation of legal and economic aspects of ownership.

Keywords: production, vertical integration, ownership, economy.